

Zdenka Ribarova

Slovanský ústav AV ČR
Praha

Ke kořenům makedonského písemnictví

0. Nejstarší díla vzniklá na makedonském území jsou zkoumána z nejrůznějších aspektů a s různými cíli. Na jedné straně stojí bádání, která se zaměřují na rekonstrukci nedoložených předchozích vývojových etap slovanského písemnictví, zamýšlejí se nad otázkami týkajícími se rozsahu cyrilometodějského díla a vlastností jeho jazyka. Na druhé straně jsou bádání, která si staví za cíl zkoumání dalších osudů tohoto díla a významu Ochridského literárního střediska v tomto procesu. Nevyhnutelnou součástí těchto bádání je srovnávací pohled na charakter písemnictví v Ochridu a v Preslavském centru, které bylo druhým nejvýznamnějším literárním, kulturním a politickým střediskem v 9. a 10. století.

Ačkoli je literární činnost obou středisek založena na stejných cyrilometodějských základech, odlišné kulturněhistorické podmínky, které ovlivňují jejich vývoj, mají za následek, že tento vývoj vedl různými cestami. Zatímco v Ochridském literárním středisku dlouho dominuje archaická cyrilometodějská vývojová linie, v Preslavském centru se záhy projevují tendence, které mají za následek výrazné změny ve vztahu k předchozí tradici. V Preslavi se začíná uplatňovat nová redakce biblických a liturgických knih, zatímco četné ochridské texty svědčí o duchovní atmosféře, která nepodporuje tento vývoj, i když mezi oběma centry existují staré kontakty a spolupráce.

V Preslavském centru dochází ke změnám v grafickém a jazykovém výrazu knižní produkce: zavádí se cyrilice, upravuje se pravopis, četné inovace pronikají do slovtvorby, překládají se staré grécismy, dochází ke grecizaci slovtvorné a syntaktické struktury jazyka. V protikladu k tomu četné makedonské rukopisy

dokumentují vývoj, který vede k uplatnění a preferování tradičních prostředků knižní normy.

Strukturní změny jazykového výrazu písemného jazyka jsou provázány prolétáním elementů rozdílného původu, které tak vytvářejí specifickou strukturu církevněslovanského jazyka. Tento jazyk vzhledem ke své liturgické funkci, tj. jako *lingua sacra* (Zagiba 1971), tíhne k distancování od nářečního idiomu a zachování tradiční struktury. Zároveň však, i když s časovým odstupem, sleduje vývoj nářečního jazyka. Jedním z důsledků této situace je výrazný rozdíl mezi chronologií vývojových procesů v nářečním jazyce a jejich odrazem v jazyce církevněslovanských textů.

Oba jazykové fenomény, nářeční a církevněslovanský jazyk, pochopitelně podléhají autonomním vývojovým procesům, zároveň však vstupují do složitých vzájemných vztahů, při čemž jednotlivé segmenty jejich jazykového systému vykazují jak vzájemně distantní tak vzájemně kontaktní vývoj, který má své zvláštnosti v každém konkrétním prostředí. Když mluvíme o vzájemných vlivech, nemusí vždy jít o přímé vztahy na relaci konkrétní nářečí – písemný církevněslovanský jazyk, ale je třeba též brát v úvahu možný vliv existujícího kulturního jazykového útvaru, založeného na určitém nářečním diasystému a modifikovaného na fonetické úrovni praxí prestižní liturgické výslovnosti. Vezmeme-li v úvahu tyto vzájemné vztahy, můžeme ve struktuře písemného jazyka v obecné rovině rozlišovat několik typů jazykových prostředků, mezi něž patří: specifické knižní prostředky neznámé v nářečním jazyce; hybridní prostředky, tj. prostředky založené na nářečním základu, ale specifickým způsobem zapojené do systému písemného jazyka; nářeční prostředky různého původu, chronologicky nebo areálově rozlišené. Zmíněné typy prostředků nejčastěji zaujímají ústřední místo v jazykovém systému a představují konstitutivní elementy knižní normy (Ribarova 2009b). Specifické postavení v jazyce textů mají jazykové prostředky, které jsou svým původem spjaty s jinými kulturně aktivními prostředími. Jejich přítomnost v textu může být zprostředkována písemnou cestou prostřednictvím užitých předloh, ale i přímou komunikací s jiným prostředím.

Ačkoli volný pohyb předloh a existence meziredakčních kontaktů patří k obecným charakteristikám celého církevněslovanského písemnictví, ve spojitosti se stavem v makedonském písemnictví je třeba vyzdvihnout význam dvou velmi důležitých kontaktních oblastí. Jednou z nich je bohatá síť severomakedonských klášterů, která odedávna zprostředkovala komunikaci mezi makedonským a srbským písemnictvím. Za druhé je třeba mít na zřeteli úlohu Athosu (Svaté Hory) ve vývoji jihoslovanského písemnictví. Athoské kláštery byly centry s bohatou literární činností a umožňovaly jak přímé kontakty mezi různými církevními společenstvími, tak i užití předloh různého původu. Toto prostředí mělo významnou úlohu při pronikání ruských vlivů do makedonského písemnictví (Koneski 1989, Ribarova 2009c).

1. Specifické rysy jazyka makedonského středověkého písemnictví se postupně utvářejí během 11. století. K ustálení základních redakčních norem dochází v 12. století. (Koneski 1966, 1975; Ugrinova-Skalovska 1976, 1977, 1978, 1982; Ribarova 1991, 2005b). V této souvislosti je třeba zmínit činnost Ochridského literárního střediska založeného Klimentem Ochridským, které významným způsobem ovlivnilo vývoj makedonského písemnictví, osvěty a kultury a zasloužilo se o formování jeho jazykového výrazu. Základy autority Ochridského centra spočívají v jeho staroslověnském období, kdy toto středisko přímo navazuje na cyrilometodějský program a jeho cíle. Podstata tohoto programu leží v propojení misionářské činnosti s kulturním programem inspirovaným raněkřesťanským univerzalizmem, jehož cílem bylo rovnoprávné zapojení nového křesťanského národa do univerzálního křesťanského společenství pomocí vytvoření vlastního liturgického jazyka a literatury jako předpokladu pro samostatný kulturní vývoj a prostředku k získání vlastní kulturní identity.

Pro nejstarší staroslověnské období (od konce 9. do konce 11. století) činnost Ochridské školy je charakteristická dominace hlaholice. Toto období je však potvrzeno písemnými památkami až z jeho konce, nejstarší dochované rukopisy pocházejí z přelomu 10. a 11. století. Patří sem známé hlaholské kodexy, jako např. Assemanovo, Zografské a Mariánské evangelium, Sinajský žaltář, Sinajské eucho-logium i řada menších zlomků. Jsou to přepisy přibližně jedno století vzdálené od jejich velkomoravských originálů, a proto se v jejich jazyce objevují určité odchylky od předpokládané klasické velkomoravské normy (Večerka 1999, Mareš 2000a), které zároveň dokládají ochridský původ přepisů.

Např. jazykové vlastnosti Assemanova evangeliáře jasně potvrzují, že jde o text přepsaný v jihozápadní Makedonii a těsně spjatý s tradicemi Ochridského literárního střediska. V souladu s tímto tvrzením je i kalendář tohoto rukopisu, v němž figurují Cyril Filozof, arcibiskup Moravský Metoděj, Kliment, biskup veličský, zmíněna je i celá řada dalších světců a mučedníků spjatých se soluňskou oblastí a okolím, jako např. Dimitrij Soluňský, sv. Achillios Lariský, Strumičtí mučedníci aj. Nejmladším časovým údajem původního hlaholského textu je rok smrti Klimenta Ochridského (916). Všechny tyto údaje potvrzují těsnou spjatost Assemanova evangeliáře s Makedonií (Mareš 2000c: 247–255). Četné poznámky na marginách textu psané jak hlaholicí tak cyrilicí (některé z nich pocházejí i od písaře textu) jasně potvrzují, že tento text byl používán v Makedonii velmi dlouho, dokonce i v době, kdy již hlaholice přestala být oficiálním písmem Ochridského střediska.

2. Na hlaholské období navazuje období postupného uplatňování cyrilice až po dosažení jejího dominantního postavení v makedonském písemnictví počínaje 12. stoletím. Přesto však během celého 12. století a ještě na počátku 13. století hlaholice nebyla zapomenuta, jak o tom svědčí užití hlaholských předloh i existence

známých hlaholských částí, řádků a slov v cyrilských rukopisech, mezi něž patří Bitolský a Šafaříkův triod, Ochridský apoštol nebo Boloňský žaltář. Tato situace dosvědčuje, že hlaholice pro písaře byla symbolem tradice a výrazným znakem Ochridského kulturního centra (Moszyński 1988: 41–46).

3. Pro nejstarší období ve vývoji makedonské redakce církevněslovanského jazyka zásadní význam má přítomnost výrazných depalatalizačních procesů¹, k nimž se záhy připojují změny v distribuci jerů. Nový způsob užití jerů, rostoucí závislost jejich distribuce na čistě pravopisných kritériích a jejich vokalizace v *-o-*, resp. *-e-*, představují jeden z nejmarkantnějších rysů ve vývoji makedonské redakce v nejstarším období. Jednotlivé příklady s vokalizovanými jery v silné pozici se vyskytují již v kanonických rukopisech, např. *тѣмъниѣжъ, цръковѣ, родосъ* v Zografském evangeliu, *вѣсь, дождъ* v Mariánském evangeliu, *вѣсь, тѣмъниѣжъ, ложъ, лакотъ* v Assemanovu evangeliáři, *правѣдънъиѣжъ, совѣра* v Sinajském žaltáři, *дверѣми, сонъ* v Euchologiu Sinajském (Večerka 1994).

Tyto změny jsou provázeny delším zachováním nazaloty a specifickým samostatným vývojem nosovek. Jejich nová pravopisná distribuce známá jako směšování nosovek je dosvědčena prvními sporadickými příklady již v Assemanovu evangeliáři z první poloviny 11. století (Kurz 1970: 28).

V následujících stoletích je směšování nosovek přítomno ve všech textech, ale s rozdílnou důsledností v jednotlivých pozicích v různých skriptorských centrech. Nejdůslednější a nejrozsáhlejší je směšování nosovek v ochridských textech, v nichž se vyskytuje nejen po měkkých nepárových souhláskách *ш, ж, џ, жд* (*а > ѡ*) a po měkkých párových souhláskách *р, л, н, с* (*ѡ > а*), nýbrž i po *џ, с* (*а > ѡ*). Změna *ѡа > ѡѡ* je typická pouze pro texty spjaté ať přímo či nepřímo s Ochridským literárním střediskem, k nimž patří např. Bitolský triod, Ochridský apoštol, Boloňský žaltář, Záhřebský triod, Šafaříkův triod. Jde totiž o jev, založený na nářeční výslovnosti, potvrzené v ochridsko-prespanských nářečích (Koneski 2001: 17).

Denazalizace je v textech s větší důsledností zastoupena až od 13. století, ve starších památkách se vyskytují pouze sporadické doklady obvykle vysvětlitelné jinak než jako odraz denazalizace. Např. v Assemanovu evangeliáři se nevyskytuje žádný spolehlivý doklad denazalizace (Kurz 1970). Častější vzájemné záměny *ѡ/ѡѡ – оѡ/ю* v Mariánském evangeliu B. Koneski přesvědčivě vysvětluje jako rusismy (Koneski 1986).

Výsledky denazalizace odrážejí staré nářeční rozvrstvení makedonského jazyka a umožňují značně spolehlivou lokalizaci památek, a to *ѡ > а* v textech z centrální Makedonie, *ѡ > з* v textech z jihozápadní Makedonie, *ѡ > оѡ* v severomakedonských textech. Nosovka *а* má stejný vývoj na celém makedonském území.

¹ Mošin (1988: 85–87) zdůrazňuje, že přítomnost depalatalizačních procesů v textech spjatých s makedonským územím lze sledovat již od druhé čtvrtiny 10. století.

Krajní jihozápad a jihovýchod dodnes zachovávají stopy nazaloty. Tyto procesy jsou odrazem vývoje nářečních fonologických systémů (Vidoeski 1984: 72).

4. Velmi charakteristickým rysem památek makedonské redakce je omezené užití prejotovaných grafémů. Tato situace, zejména nedostatek prejotace na počátku slova, je spjata se situací v makedonských nářečích. Připomeňme si, že ani hlaholice založená na fonologickém systému jihomakedonských dialektů ze soľušské oblasti nemá zvláštní grafém pro *j*. Vzhledem k tomu vliv reformovaného cyrilského pravopisu s prejotovanými grafémy, který je vlastní Preslavské škole, představuje pouze jeden směr ve vývoji cyrilské grafiky, který v makedonském písemnictví nikdy nebyl dominantní. Ani pozdější užití srbského pravopisu s důsledným označováním jotace, který výrazně ovlivňuje makedonské písemnictví od 14. století dále, plně nevytěsnilo tento charakteristický makedonský rys.

Zejména důsledně je omezeno užití prejotovaného ј , takže pravopisnou normu redakce představuje užití neprejotovaného е ve všech pozicích. Kořeny tohoto jevu jsou velmi staré. Nedostatek prejotace u е , zejména na začátku slova, je výrazně podpořeno vývojem nářečních fonologických systémů. To však neznamená, že v jednotlivých rukopisech se vůbec nevyskytuje prejotované ј , které je součástí mladšího cyrilského pravopisu s cele ustáleným označováním jotace. Tento systém zanechal stopy v pravopise jednotlivých památek, jako jsou např. Stamatovo a Dobrejšovo evangelium nebo Pogodinův žaltář, v mnohem menší míře v Makedonském evangeliu popa Jovana, v Radomirově evangeliu, v Kratovském evangeliu nebo ve Vranešnickém apoštolu. Při detailnější analýze je však téměř vždy možno odhalit zvláštní motivovanost pro užití prejotovaného grafému.

Jiným charakteristickým rysem makedonské redakce je specifická pravopisná distribuce grafémů ѣ a ѧ . Návaznost na hlaholské tradice je zvlášť patrná v důsledném užití ѣ po párových měkkých souhláskách. V iniciální a postvokální pozici se ѣ užívá zejména v starších rukopisech, mezi něž patří např. Dobromirovo evangelium, Slepčenský a Ochridský apoštol, ale i v některých mladších jako jsou Strumický apoštol nebo Dečanský žaltář. Zde však pravopis s ѧ vyvíjí velmi silný tlak, takže dochází k charakteristické neustálenosti pravopisu s globální tendencí k užití ѧ . Pravopisu s ѧ konkuruje nejen ѣ , nýbrž i nejotované а v postvokální pozici, které však má lokální nářeční charakter a je nejčastěji potvrzeno v severomakedonských textech.

Pro makedonskou redakci není tedy typické ani důsledné etymologické rozlišení ѧ a ѣ ani jejich důsledné nerozlišování, nýbrž kompromisní řešení: užití ѣ po párových měkkých souhláskách v souladu s hlaholskou tradicí, a užití ѧ v iniciální a postvokální pozici v soulase s cyrilskou tradicí.

5. Vývoj morfo-syntaktických vlastností jazyka makedonských církevněslovanských památek vykazuje rozdíly mezi jmenným a slovesným systémem. Všechny lingvistické analýzy makedonských textů obvykle konstatují značnou konzervativnost slovesného systému ve srovnání se systémem jmenným. Zároveň

se však konstatuje i reativně dlouhé zachování tradičního syntetického způsobu vyjadřování gramatických vztahů. Vzájemný vztah vývoje písemného a nářečního jazyka ukazuje na značně komplikované vztahy, podstatně rozdílné v oblasti jmenných a slovesných tvarů.

Značný počet změn flektivního systému je těsně spjat s fonologickým vývojem, který vyvolává výrazné změny v morfematické struktuře slova. Vývoj nových způsobů tvoření gramatických tvarů pod vlivem balkánského modelu je v nářečném jazyce v hlavních rysech proveden do konce 13. století, kdežto repertoár a systém prostředků církevněslovanského jazyka zůstává v podstatě tradiční. Právě existující kontrast výrazně napomáhá zvládnutí normy církevněslovanského jazyka a u dobře školených pisarů umožňuje její relativně korektní užití. Proto je odraz některých změn spjatých s balkanizací gramatické struktury makedonského jazyka v památkách buď velmi omezený nebo se projevuje se značným zpožděním. Týká se to např. vývoje členu, analytické komparace, zdvojování objektu, ztráty infinitivu atd.

V starších textech se změny jmenného systému projevují zejména na morfolo- gické úrovni jako odraz vnitřní reorganizace jmenných paradigmat v rámci stále ještě syntetického systému. Dochází k zjednodušování deklinačního systému, které se projevuje např. odstraňováním neproduktivních deklinačních typů a přesuny mezi produktivními deklinačními typy cestou analogických vyrovnání, které vedou jednak k zmenšení repertoáru morfémů, jednak k novému využití některých morfémů zánikových deklinací. Projevuje se to např. redukcí počtu skloňovacích typů zejména na úkor měkkých a neproduktivních, omezováním užití starých koncovek u konsonantických kmenů. Zvyšuje se funkční zatížení jednotlivých typů morfémů, např. širší užití sufixálního morfému -*ov*- u substantiv mužského rodu, např. *ПРАВЕДНИКОВИ* v Karpinském evangeliu, *ГРѢХОВЫ*, *О ГРАДОВѢХЪ* v Strumickém apoštolu, nebo k změnám složené deklinace pod vlivem zájmené, charakteristické změny se projevují ve skloňování zájmen.

K těmto změnám později přistupují stále častější změny na syntaktické úrovni, které dokumentují narušování vzájemných vztahů mezi pádovými koncovkami a jejich syntaktickými funkcemi, které se nejvýrazněji projevují nedostatkem kongruence v syntagmatech a syntaktickými atrakcemi. Např. *ВПРОШЪ ВИ АЗЪ Ѡ ЕДИНОГО СЛОВЕСЕ* v Radomirovu evangeliu, *ПОВИНОУЩЕ СЯ Ѡ ВСЕМЪ СЪ БОМЪЗНИЕМЪ ГОСПОДНЕМЪ* v Lobkovském parimejniku, *ЧТО ДАСТЬ УЛОВѢКЪ НА ИЗМѢНЪ ДКОУШЪ СВОЕЖ* v Karpinském evangeliu. V mladších textech přistupují další změny, které jasně potvrzují, že syntaktická struktura církevněslovanského jazyka je již v textech z 13. st. výrazně narušená.

Jde o komplex jevů společných celému korpusu makedonského a bulharského písemnictví. Rozdíly lze sledovat v chronologii procesů a v stupni narušení tradičního flektivního systému, který je vyšší v makedonských textech.

6. Poněkud jiná je situace v slovesném systému. Zde vývoj nevede k tak výrazným rozdílům mezi písemným a mluveným jazykem. Oba jazykové fenomény, církevněslovanský i nářeční jazyk, plně zachovávají společnou základní strukturu, a proto se jejich vzájemný vztah realizuje na jiné úrovni: cestou zvyšování počtu variant a jejich paralelního užití s potencionálními možnostmi využití při jazykovém ztvárnění textu. Pro makedonské texty je tedy typická vícevrstevná struktura slovesného systému, který zahrnuje jak archaické prostředky, tak i nářeční inovace, avšak s různým postavením v jednotlivých slovesných kategoriích.

Tradiční systém slovesných tvarů je zvláště dobře zachován v textech Ochridské školy jako důsledek návaznosti na Klimentovy tradice. Je známo, že již v nejstarších cyrilských rukopisech spjatých s činností Preslavského centra jako jsou např. Supraslský kodex a Savvina kniha, se neužívají starší typy aoristu dobře potvrzené v hlaholských textech (Kurz 1969: 141–142). Avšak v makedonských cyrilských textech z 12. století jsou starší formy aoristu běžné a jejich užití je doloženo i v textech z 13. století, jak dokládá situace např. v Dobromirovu evangeliu, Bitolském triodu, v Ochridském a Strumickém apoštolu, v Boloňském žaltáři nebo v Grigorovičově parimejniku. V makedonských rukopisech se setkáváme i s občasným užitím supina (častěji např. v Dobromirově a Karpinském evangeliu), omezeně jsou doloženy i staré tvary kondicionálu, nejjfrekventovanější jsou však staré tvary participia préterita (тип моль). Frekvence užití starobyklých forem samozřejmě závisí i na stavu v užitě předloze. Závažný je však fakt, že písaři archaické tvary neodstraňují, nýbrž je přijímají jako variantní prostředky knižní normy a užívají je paralelně s mladšími formami.

K inovacím v systému určitých slovesných tvarů patří především změny v distribuci osobních koncovek sloves, vzájemné vlivy mezi paradigmatickými typy prézentu a imperfekta a nivelační procesy mezi prézentním a infinitivním kmenem. Kromě toho lze sledovat i změny v sémantických vztazích mezi časovými kategoriemi, změny v distribuci sloves podle vidu, tendenci zaměřovat jednoduché tvary futura a imperativu opisnými tvary.

Dochází k vyrovnávání konjugačních typů v prézentu, které se projevuje preferováním jedné ze dvou koncovek v 3. os. pl. praes., častěji -жтз, zatímco užití -атз je teritoriálně omezené a spjaté se stavem v některých západomakedonských nářečích (Koneski 1982: 191). Kromě 3. os. pl. praes. se vyrovnávání týká i 1. os. praes. a aktivního participia prézentu, tedy -ж, -жтз, -жш- (např. творж, творжтз, творжш в Dobromirově evangeliu), s čímž je spjat i paralelní vývoj koncovky 3. os. pl. aoristu: užití -шж místo -шл. Tento proces je doložen četnými doklady v rukopisech různého původu.

Typické je i vzájemné vyrovnávání paradigmát aoristu a imperfekta, které představuje šířeji známý jev přítomný jak v makedonských tak i v bulharských textech. Projevuje se užitím koncovky -жж в aoristu (např. прѣвратижж, навзикожж

v Boloňském žaltáři). Užití koncovky -χα v 3. os. pl. imperfekta (např. вѣхе, искахе ve Verkovičově apoštolu) je vzácnější a regionálně omezený jev, spjatý se situací v některých západomakedonských nářečích, v nichž dochází k zobecnění koncovky -атз v 3. os. pl. přítomnosti.

Typicky makedonskou inovaci představuje užití koncovky -ме v 1. os. pl. přítomnosti, která se rozšiřuje nejprve u atematických sloves, později zasahuje i ostatní slovesa a nejvýrazněji je zastoupena v textech Ochridské školy (např. нмаме, вѣроуеме v Ochridském apoštolu, похвалиме v Bitolském triodu atd.). Ke starým typicky makedonským inovacím doloženým již v textech z 12. st. (např. v Ochridském apoštolu) patří také užití koncovky -ле v participiu perfekta, srov. вж ходиле v Grigorovičově parimejniku, рекле есте v Orbelském triodu.

7. Slovní zásoba makedonských církevněslovanských památek jasně potvrzuje návaznost na staré ochridské tradice a svědčí o jejich životnosti a dominantnosti v makedonském písemnictví. Vývojové procesy přítomné v slovní zásobě církevněslovanského písemnictví dokládají jasně úsilí o obohacování výrazových potenciálů písemného jazyka za účelem uspokojení potřeb, které se před tento jazyk kladou. Jde o požadavek formulovaný již v samotných počátcích slovanského písemnictví v Makedonském cyrilském lístku (Mareš: 2000b), který se týká snahy po souladu formy a obsahu.

Stálý kontakt s řeckým jazykem výrazně ovlivnil vývoj staroslověnštiny ve všech oblastech a zejména v oblasti syntaktického a lexikálního systému. Při tom prvořadou důležitost má vliv modelu jako celku a jeho tlak na aktivování vnitřních potenciálů slovanského jazykového systému (Večerka 1971). To má za následek změny v původním postavení a frekvenci prostředků písemného jazyka ve srovnání s jazykem nářečním. Jako důsledek identifikace s řeckým modelem dochází ke změnám v sémantické struktuře lexémů. Např. lexém вѣкз s původním významem „životní síla“ v staroslověnštině rozšiřuje svou sémantiku pod vlivem řec. αἰών a získává mj. i specifický význam „věčnost“, který byl pohanskému slovanskému světu neznámý (Havlová 1992: 471).

Blízký kontakt s řečtinou a její dobrou znalost v makedonských kulturních centrech potvrzuje i přítomnost grécismů novějšího původu. Mezi ně patří např. вραχιονз βραχίων (Job38,15) v parimejních čteních Orbelského a Chludovova triodu místo obvyklého мзишьца, краса ἀκρασία (1C7,5) v Karpinském apoštolu vedle питѣние v Slepčenském apoštolu, спжга σπόγγος (Mc15,36) v Makedonském (Záhřebském) evangeliu vedle гжеа v ostatních evangeliích. Setkáváme se i s jednotlivými neadaptovanými řeckými formami, např. и ристокли ои ἀριστοκλέοи v Orbelském triodu (20c25), ἀναθεματισзомень еретикы ἀναθεματίζομεν v Krninském damaskinu (171r9).

Srovnání se slovní zásobou kanonických památek dokládá kontinuitu cyrilometodějské tradice v makedonském písemnictví, a to nejen v biblických textech. Starobylá slovní zásoba (samozřejmě, vedle řady inovací) je dobře zastoupena zejména v makedonských triodech (Crvenkovska 2006). Tato starobylá vrstva slovní zásoby zahrnuje jak slova obecněslovanská (БАБА, ВЕСНА, ДРОУЖЬБА, КОВЗИЛА), tak i lexémy spjaté se soluňským nářečním základem staroslověnštiny (např. рѣзмѣ). K archaické vrstvě patří i jednotlivé lexémy, o nichž se předpokládá, že se staly součástí slovní zásoby staroslověnštiny již ve velkomoravském období (tzv. moravismy nebo západoslovenismy) a jsou v omezené míře zachovány v jednotlivých památkách makedonské redakce².

Kromě toho v slovní zásobě makedonských památek jsou přítomny i lexikální prostředky, které dokládají vliv preslavských tradic na vývoj písemného jazyka a jsou odrazem starých kontaktů mezi ochridským a preslavským literárním střediskem³.

V mladších makedonských církevněslovanských textech jsou dobře zastoupeny charakteristické slovtvorné inovace. Zároveň lze sledovat změny ve frekvenci a distribuci jednotlivých živých slovtvorných prostředků, k nimž patří např. výrazná přítomnost mladší vrstvy prefigovaných sloves, častější užití sloves s dvěma prefixy (např. припосѣтити, прѣизгорѣти v Bitolském triodu nebo пронарѣковати, съпривѣзати v žaltářním komentáři), výskyt nových iterativních sloves, zejména se sufixem -ва- (např. оутѣснѡвати, съблюдовати, прохладовати, помазовати, приимовати aj.), který vystupuje i v nové formě -оуба- (помилѡубвати, благовѣствоубвати aj.). Projevuje se i postupná specializace jednotlivých sufixů, rozmanitější repertoár adverbializovaných (obvykle jen částečně) předložkových pádů atd. (Ribarova 2009a).

Značné množství lexikálních inovací zároveň informuje o přítomnosti některých vývojových tendencí společných celému církevněslovanskému písemnictví. Silně je zastoupena např. vrstva knižních prostředků, které jsou z velké části řeckými kalky. Nejznámějším příkladem jsou kompozita často užívaná jako *epitheta ornantia* a výrazně zastoupená zejména v hymnografických textech (např. безлѣжѡвѣнѣ ѡдолѡс, благоговѣннѣство еѡлабѣиѡ, боготѣлесѣнѣнѣ теѡсѡмос, мѣногоплачѣвѣнѣнѣ полѡθρήνηтѡс).

Zpracování slovní zásoby makedonských památek odhaluje i přítomnost předloh různého původu, zejména ruských, s kterými je spjata vrstva rusismů v řadě makedonských textů, např. v Karpinském evangeliu: сѣмнѣ Mt24:45/49r nebo v Stanislavově prologu: глазѡтѣ бѣ, патѣница 184v26, ѡшнѣвати сѡ 244v25. Tuto

² Např. оутѣсѣ, прѣкѣно, сѡнѣ v parimejniku. Podrobněji o otázce moravismů (západoslovenismů) v makedonských památkách v. R i b a r o v a 2005a: 18–44.

³ Tzv. preslavismy se vyskytují v různých památkách makedonské redakce. O situaci v žaltářním komentáři podrobněji v. R i b a r o v a 2005a: 54–56.

otázku v makedonské medievistice aktualizuje B. Koneski, který této problematice věnoval několik významných příspěvků (Koneski 1983, 1986, 1988).

Zároveň lze sledovat i některé specifické inovace přejaté z běžně mluveného jazyka, např. лалпка *jablko* (místo лелпта L21,2) v Dobromirově evangeliu (Koneski 1976), nebo сpздыце *žaludek* místo жтpова v Hludovově triodu (Gn43,30) a v komentáři k Pogodinovu žaltáři (comHab3,16). V starších památkách jde vlastně o chyby, až v překladu damaskinu se tato vrstva stává významnou součástí písemného jazyka, např. болестъ *nemoc, choroba*, брига *starost*, бричити са *holit se* v Krninském damaskinu. Tato slova poskytují cenný materiál pro studium dějin makedonského jazyka.

Lexikální norma během svého konstituování a stálého zdokonalování absorbovala četné geneticky různorodé prvky, které se stávají součástí lexikálního systému písemného jazyka bez ohledu na jejich původ, sémantické a stylistické rozlišení.

Souborný pohled na slovní zásobu makedonských církevněslovanských památek pocházejících z období od 12. do 16. století umožňuje *Slovník církevněslovanského jazyka makedonské redakce*, který začal vycházet v r. 2000⁴.

Slovník makedonské redakce církevněslovanského jazyka přispívá k obohacení poznatků o dějinách makedonského jazyka a k lepšímu definování makedonského podílu ve vývoji středověkého slovanského písemnictví. Zároveň klade základy pro zapojení těchto poznatků do širokého kontextu srovnávacích slavistických a paleoslovenistických bádání.

Cyrilometodějský duchovní odkaz, který dále rozvíjejí sv. Kliment a sv. Naum, se hluboce zapsal do dějin makedonského písemnictví. Demokratické myšlenky tohoto odkazu zajistily tomuto dílu životnost po další staletí.

Literatura

- Crvenkovska 2006: Црвенковска Е., *Јазикот и стилот на триодот*, Скопје.
 Navlová E., 1992, *K sémantickému vývoji slov. věkь*, „Slavia“, roč. 61, s. 467–472
 (= Philologia Slavica in honorem Francisci Venceslai Mareš septuagenario).
 Koneski 1966: Конески Б., *Охридска книжевна школа*, [во:] *Словенска писменост. 1050-годишнина на Климент Охридски*, ред. одбор П. Хр. Илиевски и др., Охрид: Народен музеј, с. 57–62.
 Koneski 1975: Конески Б., *Варијантите на црковнослоvensкиот јазик во Македонија во првата половина на XIV век*, [во:] *идет, Од историјата на јазикот на словенската писменост во Македонија*, Скопје, с. 72–77.

⁴ V současné době je zpracováno 12 sešitů, které obsahují písmena A, B a větší část písmene V (do вѣсокъ). Z archivu pramenů tohoto slovníku a kartotéky, která se nachází v Ústavu pro makedonský jazyk ve Skopji, pocházejí všechny příklady uváděné v textu.

- Koneski 1976: Конески Б., *Белешки за Добромировото евангелие*, „Прилози = Contributions“ Македонска академија на науките и уметностите. Одделение за лингвистика и литературна наука, кн. I (1–2), с. 1–9.
- Koneski 1982: Конески Б., *Историја на македонскиот јазик*, Скопје.
- Koneski 1983: Конески Б., *Руското јазично влијание врз македонските текстове од XII–XIV век*, [во:] *Реферати на македонските слависти за IX меѓународен славистички конгрес во Киев*, ред. одбор Б. Конески, Г. Сталев-Поповски, Т. Стаматовски, Скопје, с. 25–28.
- Koneski 1986: Конески Б., *О Маријинском јеванђељу*, „Јужнословенски филолог“, vol. 42, с. 67–70.
- Koneski 1988: Конески Б., *Јазични контакти меѓу старата македонска и руска писменост*, [во:] *Кирило-методиевскиот (старословенскиот) период и Кирило-Методиевската традиција во Македонија. Прилози од научниот собир одржан по повод 1100-годишнината од смртта на Методиј Солунски*, ред. Б. Конески, Б. Видоески, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, с. 51–56.
- Koneski 1989: Конески Б., *Света гора и старословенските ракописи*, [во:] *Климент Охридски и улогата на Охридската книжевна школа во развитокот на словенската просвета. Материјали од научен собир одржан во Охрид од 25 до 27 септември 1986 година*, ред. М. Матевски, Б. Конески, Д. Коцо, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, с. 97–100.
- Koneski 2001: Конески Б., *Историска фонологија на македонскиот јазик. Со опит поглед врз фонолошкиот развиток на македонскиот јазик и со карта на македонските дијалекти од Божидар Видоески*, ред. Љ. Спасов, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.
- Kurz J., 1969, *Učebnice jazyka staroslověnského*, Praha.
- Kurz J., 1970, *Nazální vokali u Asemanovu kodeksu*, „Slovo“, vol. 20, s. 5–28.
- Mareš F. V., 2000a, *Staroslovanský spisovný jazyk ve velkomoravském státě*, [v:] *i dem, Cyrilometodějská tradice a slavistika*, Praha, s. 46–60.
- Mareš F. V., 2000b, *Původ textu Makedonského cyrilského listku*, [v:] *i dem, Cyrilometodějská tradice a slavistika*, Praha, s. 153–160.
- Mareš F. V., 2000c, *Slovanští světci v Assemanově evangeliu*, [v:] *i dem, Cyrilometodějská tradice a slavistika*, Praha, s. 247–255.
- Mošin 1988: Мошин В. А., *Мысли о начале славянского письма и об архаическом периоде южнославянской письменности в X веке*, [во:] *Кирило-методиевскиот (старословенскиот) период и Кирило-Методиевската традиција во Македонија. Прилози од научниот собир одржан по повод 1100-годишнината од смртта на Методиј Солунски*, ред. Б. Конески, Б. Видоески, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, с. 85–96.
- Moszyński L., 1988, *Wytowa glagolskich wstawek triodu Bitolskiego*, [во:] *Јазичните појави во Битола и Битолско денеска и во минатото. Реферати од научниот собир одржан од 7 до 9 септември 1984 година во Битола*, ред. Б. Видоески, Т. Стаматовски, Ѓ. Лумбуровски, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, с. 41–46.

- Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција*, I, 2006, Вовед. а-б, гл. уред. З. Рибарова, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција*, II, 2008–2013, б̄ – вѝсокъ, св. 8–12, гл. уред. З. Рибарова, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Ribarova Z., 1991, *Makedonská redakce církevní slovanštiny*, „Slavia“, roč. 60, s. 248–263 (= Palaeoslovenica : Sborník oddělení srovnávací slovanské jazykovědy Ústavu jazyků a literatur ČSAV, Praha 1991, s. 248–263).
- Ribarova 2005a: Рибарова З., *Кон проучување на моравизмите во македонските црковнословенски текстови*, [во:] *eadem*, *Јазикот на македонските црковнословенски текстови*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, с. 18–44.
- Ribarova 2005b: Рибарова З., *Поглед врз јазикот на македонските црковнословенски текстови*, [во:] *eadem*, *Јазикот на македонските црковнословенски текстови*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, с. 75–92.
- Ribarova 2009a: Рибарова З., *Кон адвербијализацијата на предлошките конструкции во македонските црковнословенски текстови*, [во:] *eadem*, *Палеословенистички студии*, Посебни изданија, кн. 63, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, с. 81–88.
- Ribarova 2009b: Рибарова З., *Црквословенските текстови како извори за историјата на македонскиот јазик*, [во:] *eadem*, *Палеословенистички студии*, Посебни изданија, кн. 63, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, с. 97–104.
- Ribarova 2009c: Рибарова З., *Источнословенски предлошки на македонските ракописи*, [во:] *eadem*, *Палеословенистички студии*, Посебни изданија, кн. 63, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, с. 105–112.
- Ugrinova-Skalovska 1976: Угринова-Скаловска Р., *За некои особености на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик*. „Slovo“, vol. 25–26, с. 175–184.
- Ugrinova-Skalovska 1977: Угринова-Скаловска Р., *Лексиката на црковнословенските споменици во Македонија*, [во:] *Предавања на X семинар за македонски јазик, литература и култура*, Скопје, с. 22–28.
- Ugrinova-Skalovska 1978: Угринова-Скаловска Р., *Морфолошките одлики на црковнословенскиот јазик во македонските книжевни споменици*, [во:] *Предавања на XI семинар за македонски јазик, литература и култура*, Скопје, с. 85–94.
- Ugrinova-Skalovska 1982: Угринова-Скаловска Р., *Правописни одлики на црковнословенските ракописи во Македонија*, [во:] *Предавања на XV семинар за македонски јазик, литература и култура*, Скопје, с. 135–140.
- Večerka R., 1971, *Vliv řečtiny na staroslověňštinu*, „Listy filologické“, vol. 94, s. 129–151.
- Večerka 1994: Вечерка Р., *Фонетико-фонологическая и правописно-графическая характеристика старославянских рукописей*, [в:] *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Е. Блахова, Москва: Русский язык, с. 26–40.

- Večerka R., 1999, *Staroslověnština jako spisovný jazyk Velké Moravy*, [v:] *idem*, *Počátky slovanského spisovného jazyka. Studie z dějin staroslověnského písemnictví a jazyka do konce 11. století*, Praha: Universita Karlova, s. 14–27.
- Vidoeski 1984: Видоески Б., *Дијалектна диференцијација на македонскиот јазик*, [во:] *Зборник во чест на Блаже Конески*, ред. одбор Б. Видоески и др., Скопје 1984, с. 53–76.
- Zagiba F., 1971, *Das Slavische als Missionssprache (lingua quarta) und das Altkirchen-slavische als lingua liturgica im 9. – 10. Jhdt.* [v:] *Studia palaeoslovenica. Sbornik studií věnovaných k sedmdesátinám univ. prof. Dr. Josefa Kurze*, uspoř. M. Bauerová, M. Štěrbová, Praha, s. 401–414.

Summary

On the roots of the Macedonian literacy

The use of Church Slavonic texts as resources for the study of the history of Macedonian language requires a serious deep level analysis in order to define the structure of the Church Slavonic language system on all its level. The structure of the literary language can be differentiated in several types of features: specific literary features unknown in the dialectal language; hybrid features, i.e. features based on dialectal grounds but developed in Old Slavonic in a specific way; dialectal features of various origins, differentiated chronologically or locally. The Macedonian Recension of the Church Slavonic language from its gradual beginning during the 11th century, especially in the second half, reaches its full development in the 12th century, when there is a consolidation of the basic norms of the Macedonian Church Slavonic literacy. The consolidation of these norms is connected and in continuity with the Old Slavonic Glagolitic period in the work of the Ohrid literary center. The paper presents representative examples that characterize the language of the Macedonian Old Church Slavonic literacy on orthographic, phonological, morpho-syntactic and lexical level.

Keywords: Macedonian Recension of the Church Slavonic language, Ohrid literary center, orthographic, phonological, morpho-syntactic and lexical features.